

ЕҢБЕК МИГРАЦИЯСЫНЫҢ ЕҢБЕК НАРЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ РӨЛІ

Қазіргі таңда миграциялық процестер социологиялық зерттеудің өзекті бір саласы ретінде қалыптасуда. Миграциялық процестердің заңдылықтарын меңгеретін, миграцияға түрткі болатын негізгі факторларды зерттейтін орта деңгейлі теория - миграция социологиясы қалыптасып, одан әрі дамып келеді.

Белгілі бір деңгейде қазақстандық еңбек нарығындағы миграциялық ағымның күрделене түсуіне шетелден келген жұмыс күші әсер етуде. Мемлекеттер арасындағы миграциялық байланыстың Қазақстанмен Ресейдің, Өзбекстанның, Түркіменстанның және Қырғызстанның байланысы тығыз болып отыр.

Қазіргі кездегі Қазақстандағы еңбек миграцияның заңсыз сипаты да байқалуда (тек қана экономикалық саладағы жоғары жалақы төтеленетін шетелдік мамандар заңды түрде миграцияланады), бұл елдің қауіпсіздігіне кері әсерін тигізетін мәселелері де бар.

Орталық Азия елдерінен Қазақстанға заңсыз еңбек миграциясының өсу себебі Қазақстан мен республиканың басқа да аймақтарының арасындағы экономикалық дамуындағы айырмашылықтарда болып табылады. Қазақстан еңбек нарығы Өзбекстан, Тәжікстан, Қырғызстан, Түркіменстан мен Қытай үшін тартымды болуда.

Осы орайда Қазақстанға орталық азиядан келетін заңсыз еңбек мигранттарын үш топқа бөлуге болады. Бірінші топқа, жақын мемлекеттерден келетіндер, яғни таңертең поездармен, автокөліктермен немесе басқа да транспорттармен жеміс пен көкөніс алып келіп, кешкісін үйлеріне қайтатындар.

Екінші топқа мезгілдік жұмысшылар. Оларға құрылысшылар, жайлауда мал бағатындар, егін жинаушылар және т.б. Үшінші топқа шетел азаматтары жатады, олар ұзақ уақыт бойы белгілі бір территорияда тұрып, ұсақ немесе бизнестің әртүрлі түрлерімен айналысатындар.

Егер алғашқы екеуі толығымен жалдамалы жұмыс атқарып, жұмыс берушіге тәуелді болса, соңғысы өз бетімен жұмыс жасайтын заңсыз шетелдіктерді құрайды, олар отандық кәсіпкерліктің төменгі сатысын құрайды. Мұндай жағдайда сыртқы еңбек миграциясының ішкі еңбек нарығына кері әсерін келесі сәттерден байқауға болады.

Біріншіден, миграция республиканың оңтүстік аймағына экономикалық қысымның жоғарылауына алып келеді. Көрші елдерден келетін заңды және заңсыз еңбек мигранттарының негізгі басым бөлігі еліміздің ірі қалалары мен оңтүстік аймақтарында орналасады. Негізінен заңды еңбек мигранттары Оңтүстік-Қазақстан, Алматы және Маңғыстау облыстарында орналасқан. Сонымен бірге, елдің оңтүстік аймақтарына (Алматы, Жамбыл, Қызылорда, Оңтүстік Қазақстан

облыстары) республиканың жалпы санынан 30% экономикалық белсендірек бөлігі келеді.

Қазақстанның оңтүстігінің де аймақтық экономикасы осындай трансформацияны басынан өткізуде. Жалпы тек оңтүстік қана емес, республиканың да жалпы экономикасы осындай жағдайда. Алайда, халықтың көп орналасуы (басқа облыстармен салыстырғанда), ауыл халқының көп болуы, жоғары табиғи өсім – басқа аймақтармен салыстырғанда концентрация деңгейін жоғарылатады. Сонымен қатар, мигранттардың белгілі бір территорияға шектен тыс келуі, баспанаға және әлеуметтік қызметке мүмкіндікті азайтуы мүмкін және келесілерге алып келеді:

- халықты әлеуметтік дифференциациялаудың қосымша факторлары;
- оның жаңа бөліктерінің маргинализациялану қаупі;
- әлеуметтік өмірдің шетке ысырылып қалған топтардың жағдайының одан әрі төмендеуі;
- маргиналды топтар арасында протесттік жағдайлардың туындауы;
- потенциалды қақтығыстар орталықтарының пайда болуы.

Жалпы, қазақстанға заңсыз мигранттардың көптеп келуі (соның ішінде оңтүстік облыстарға) жергілікті халықтың әлеуметтік-экономикалық жағдайын одан әрі төмендетеді және әлеуметтік қысымның жоғарылауына алып келеді.

Екіншіден, Орталық Азия мемлекеттері территориясынан миграцияның салдарынан (әсіресе, заңсыз еңбек миграциясы) оңтүстік облыстар мен ірі қалалардың экономика саласында жұмыс орындарына деген бәсекелестік жоғарылауда. Оңтүстік аймақтардағы жұмысбасты халықтың 50% өз-өзін жұмыспен қамтушылар құрайды. Олардың басты бөлігі ауылшаруашылығында, сонымен бірге, бөлшек саудада және транспорттық және басқа қызмет көрсету түрлерімен айналысады.

Оңтүстік аймақтардағы заңсыз еңбек мигранттары жоғарыда аталған салалар бойынша өздерін жұмыспен қамтуға ұмтылады. Сонымен қатар, қазіргі заңсыз еңбек мигранттарының Қазақстандағы негізгі еңбек саласы ол құрылыс (негізінен жеке объектілерде) және ауылшаруашылығы (ауылшаруашылық өнімдерін өсіру, мақта, жеміс, табак және т.б. өнімдер жинау).

Үшіншіден, еңбек мигранттары жергілікті еңбек нарығының бағалық конъюктурасының дисбалансына ықпал етеді. Жалақыға және еңбек жағдайына заңсыз еңбек мигранттары белгілі бір талаптар қоймайды. Сондықтан да өз елдеріндегі жұмыссыздар саны жоғары болса да, жұмыс берушілер заңсыз еңбек мигранттарын жұмысқа алады. Жалпы есеппен алғанда олардың еңбек жалақысының айырмашылығы, яғни жергілікті және шетелдік жұмыс күшінің 10-нан 50%-ға дейін құрайды.

Толығырақ тоқталатын болсақ, заңсыз еңбек мигранттарының жергілікті халықпен салыстырғанда кіріс көлемі жан басына шаққанда өте төмен деңгейді көрсетеді. 2013 жылғы Қазақстан Республикасы статистика Агенттігінің мәліметтері бойынша қаржылай кірістің ең төменгі деңгейі еліміздің Жамбыл

және Оңтүстік Қазақстан облыстарында байқалған. Жоғарыда аталған жағдайларға байланысты заңсыз еңбек мигранттары жергілікті халықтың әлеуметтік және экономикалық мәселелері мен басқа да әртүрлі қиындықтарына себепші болады.

Төртіншіден, заңсыз еңбек мигранттары біліктілігі жоқ жұмыс күшінің санының көбейуіне алып келеді. Қазақстан Республикасындағы жұмыссыздардың көпшілігін 60% жұмысшы құрайды, оның нақ жартысы біліктілігі жоқ жұмысшылар. Сонымен бірге, Қазақстанға Орталық Азиядан ұсақ шаруамен айналысатындар, біліктілігі төмен, арнайы және жоғары білімі жоқ жұмысшылар да келеді.

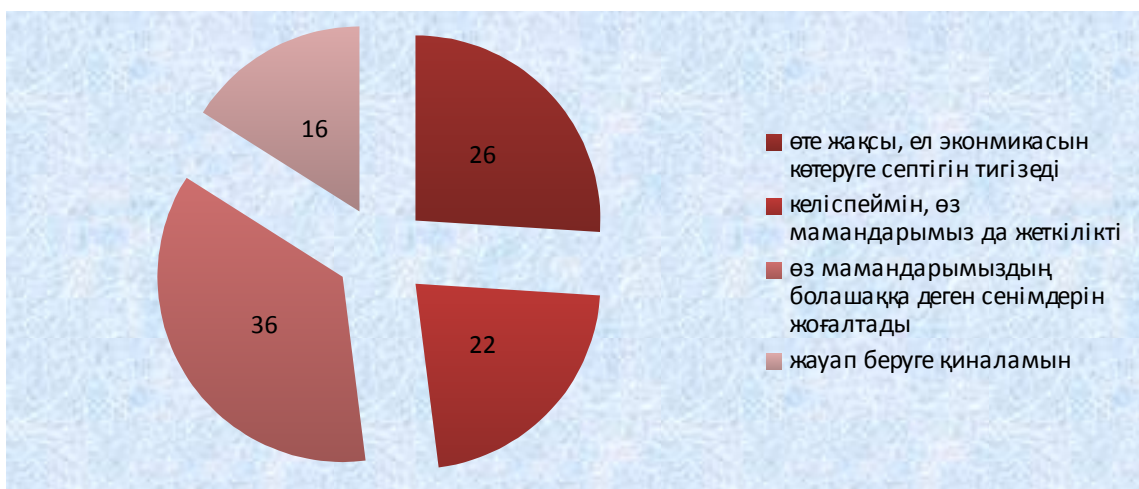
Жоғары квалификациялы мамандар мен жұмыс күшіне деген дефицит, біліктілігі жоқ еңбек мигранттарының «импортының» жоғарылау мәселесі мемлекеттің экономикалық дамуындағы негативті қозғалыстардың туындауына алып келуі мүмкін.

Бесіншіден, заңсыз еңбек мигранттарының ағылуы көлеңкелі сектордың дамуына ықпалын тигізеді. Жалпы заңсыз еңбек мигранттары көлеңкелі экономика саласына қызмет көрсететін бейресми еңбек нарығындағы жұмысбастылыққа ұмтылады, себебі, ол біріншіден өз мәртебелерін заңдастыруды қажет етпейді, екіншіден тез арада жоғары материалдық жағдайға жетуге мүмкіндік береді. Бұдан шығатын қорытынды салықтан қашу арқылы пайда табу дегенді білдіреді. Отандық заң жүйесінің еңбек мигранттарының іс-әрекетін бақылау саласындағы жетіспеушіліктері салықтық есепке бағынбайтын объектілердің өсуіне алып келіп отыр. Заңсыз жұмыс күшін пайдаланатын кәсіпорын міндетті салықты төлемейді.

Заңсыз еңбек мигранттарын пайдалану көп жағдайда кіші және орта кәсіпкерліктерде кеңінен таралған. Алайда кіші және орта кәсіпкерліктермен бірге, заңсыз еңбек мигранттарын пайдалану жоғары орындарға ие болып отырған ірі кәсіпорындар да кездеседі.

Сонымен, жоғарыда аталған мәселелер біздің қоғамда орын алып отырған көптеген келеңсіздіктерге жоюға көмектеседі. Айта кететін болсақ, жұмыссыздық, қылмыс сияқты өзекті мәселелер. Біз бірінші кезекте Қазақстан халықын жұмыспен қамтуымыз қажет. Қазіргі кездегі құрылыс нысандары жұмыстарының уақытша тоқтатылуына және санының азайуына байланысты еңбек мигранттары қылмыс көрсеткішін де арттырып отырғандығын білеміз.

Жүргізілген әлеуметтанулық зерттеудің нәтижесіне сай төмендегі диаграммадан көріп отырғанымыздай респонденттердің көпшілігі еңбек мигранттарының келуі өз мамандарымыздың болашаққа деген сенімдерін жоғалтады, яғни - 36% көрсеткен. Ел экономикасын көтеруге септігін тигізеді дегенді сұралғандардың - 26%, келіспеймін жергілікті өз мамандарымыз да жеткілікті дегенді - 22%, ал жауап беруге қиналамын деп респонденттердің - 16% белгілеген.

Сурет – 1. Жыл сайын елге шетел мамандарының еңбек миграциясы мақсатымен көшіп келуіне көзқарасыңыз қандай?

Бұл жерден көретініміз, қоғамның барлық салаларына қажетті мамандарды болашаққа сенімділігін арттыру үшін, алдағы уақытта қоғам үшін еңбек етуге ұмтылысын жоғарылату үшін, мемлекеттік деңгейде іс-шаралар жүргізу қажет. Себебі, көп жағдайда жергілікті мамандардың әлеуметтік мәртебесі шетелден келген мамандармен салыстырғанда төмендетіліп, еленбей қалып жатады.

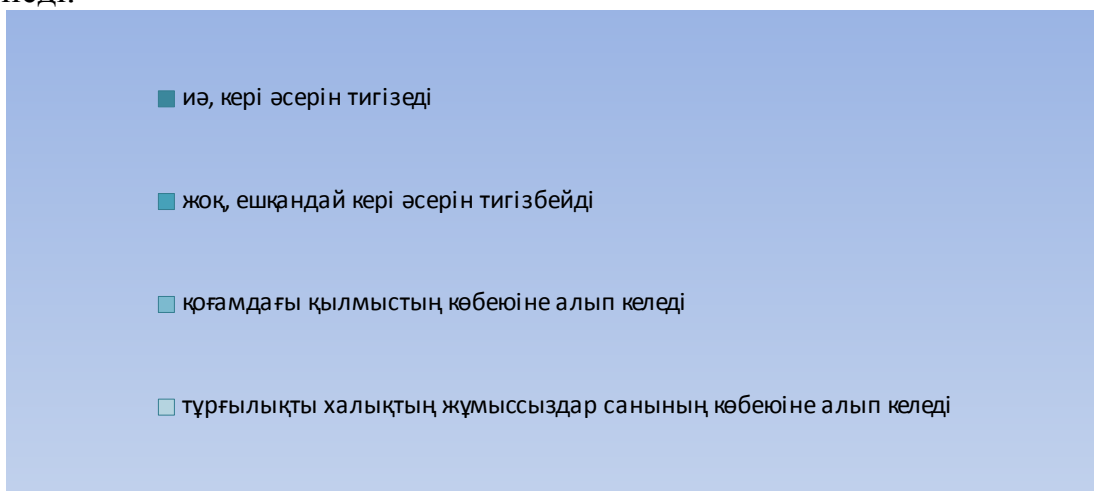
«Еңбек миграциясының қоғамға тигізетін кері әсері бар деп ойлайсыз ба?» деген сұрақ қойылған болатын. Жоғарыдағы 2-ші суреттен көріп отырғанымыздай «иә, кері әсерін тигізеді» деген бөлігі 38%-ды құрап отыр. Бұл көрсеткіштен көретініміз, жоғарыда аталып кеткендей, шетелден еңбек мигранттарының келуі ең біріншіден еліміздің экономикасына үлкен күш түсіретіндігі байқалып отыр. Яғни, олардың Қазақстан Республикасының мемлекеттік бюджетінен қаншалықты қаржылай ресурсты шетелге алып кететіні көрінуде. Егер сол іс-әрекетпен кез келген жергілікті халық айналысатын болса, мұндай жағдайдан ешқандай қорқыныш болмас еді.

«Жоқ, кері әсерін тигізбейді» - деген жауапты респонденттердің 24% белгілеген. Бұл жауаптан әр жеке тұлғаның өзіндік көзқарасын байқауға болады. Себебі, көп жағдайда еліміздің қажетті салаларында білікті мамандар жетіспеушілік факторлары да байқалады. Ал, осы кемшіліктердің орнын толтыруда мұндай еңбек мигранттары бірден-бір көмек. Сондықтан да, респонденттердің арасында мұндай процесс кері әсерін тигізбейді дегендері де кездеседі.

«Қоғамдағы қылмыстың көбеюіне алып келеді» - 26%. Бұл көрсеткіш те төмен көрсеткіш емес. Себебі, жұмыс іздеу мақсатында келіп, жұмыс таба алмаған ішкі немесе сыртқы еңбек мигранттары нан табудың әртүрлі амалдарына баруы мүмкін. Яғни, ұрып-соғып, тартып алу, зорлық көрсету немесе адамдарды алдап-арбау сияқты әрекеттерге бару. Мұндай девиантты мінез-құлықты іс-әрекеттер тек

мигранттың өзіне ғана емес, сонымен бірге қылмыс орын алып отырған қоғамға да кері әсерін тигізеді және қоғамның тыныштығын бұзады. Тағы бір факторына жоғарыда тоқталып кеттік, ол салық төлеуден қашу арқылы пайда табу. Бұл да мемлекеттік заңға қарама-қарсы іс-әрекет, яғни қылмыс болып табылады.

«Тұрғылықты халықтың жұмыссыздар санының көбеюіне алып келеді» - деген жауапқа респонденттердің – 12% белгілеген. Бұл мәселеге де жоғарыда толығырақ тоқталып кеттік. Қазіргі кездегі қоғамдағы жұмыссыздықтың деңгейі баршаға мәлім. Осындай жағдайда да еліміздегі кәсіпкерлер немесе жеке меншік иелері шетелден келген жұмысшыларды жұмысқа алады. Себебі, сырттан келген еңбек мигранттарының жұмыс берушілерге қоятын талаптары өте төмен. Сондықтан да, олар жұмысқа аз жалақы төлейтін, көп талапты қажет етпейтін еңбек мигранттарын алады да, отандық азаматтар жұмыссыз болып қала береді. Бұл мәселе көбінесе заңсыз еңбек мигранттарына қатысты болып келеді. Ал, заңды түрдегі еңбек мигранттарына келетін болсақ, мұнда да жағдай осы шамалас. Бірақ, заңды түрде келген еңбек мигранты жергілікті мамандарға қарағанда біліктілігі жоғары деп саналады да, жалақы көлемі шетелдік деңгейдегі өлшеммен төленеді.

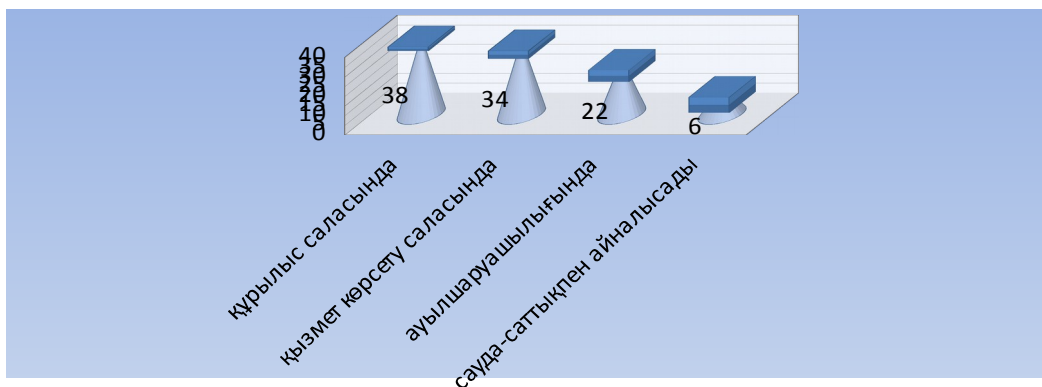

Сурет – 2. Еңбек миграциясының қоғамға тигізетін кері әсері бар деп ойлайсыз ба?

Енді кезекте «Неліктен жергілікті мамандардың біліктілігі төмен саналады?» деген сұраққа әлеуметтанулық тұрғыда талдап көрсек. Бұл мәселе әрине, қоғамдағы барлық салаларда бірдей емес. Нақты айтатын болсақ, ірі өндіріс орындары, мұнай-газ өндіру және т.б. сияқты салаларға қатысты. Көптеген өндіріс орындарына өндіру құрылғылары шетелден арнайы тапсырыспен алынады. Сондықтан да оларға арнайы мамандар қажет. Аталған салаларда шындығында да біліктілігі жоғары мамандар жетіспейді, сондықтан да ол салаға шетелден маман шақыртылады. Осылайша жергілікті халықтың бір маманы жұмыссыз қалады. Егер мемлекет тарапынан, жергілікті мамандардың біліктілігін арттыруға қаржылай салым болатын болса, оның өнімін бірнеше реттік өсіммен алуға мүмкіндік туындайды деп ойлаймын.

Қазақстанға келген «Еңбек мигранттарының басым көпшілігі қандай салаға жиі орналасады?» деген сұраққа: құрылыс саласында – 38% көрсеткішті, қызмет көрсету саласында - 18% көрсеткішті, ауылшаруашылығында - 11% көрсеткішті және сауда-саттықпен айналысатындар саны - 3% көрсеткішті көрсеткен.

Бұл көрсеткіштерден көретініміз, құрылыс саласында жұмыс жасайтындар. Яғни, олар ұсақ-түйек құрылыс шаруаларымен айналысатындар десе де болады.

Сурет 3. Еңбек мигранттарының басым көпшілігі қандай салаға жиі орналасады (%)

Олардың көпшілігі Өзбекстан, Қырғызстан және аз бөлігі Тәжікстан азаматтары. Орта жасы 17-60 жас аралығындағы ер адамдар, айта кету керек олардың көпшілігінің құрылыс саласында білімі жоқ, бірақ үлкен тәжірибеге ие болып келеді. Олар жеке адамдар үшін үйлер, саяжайлар және т.б. ғимараттар салумен айналысады. Онда еңбек бөлінісі туралы сөз болмайды, құрылыс нысанында қандай жұмыс бөлігі тапсырылса, соны орындауға тиісті. Алғашында сол маңда орналастырылған вагондарда, ал кейінірек өздері салып жатқан толық аяқталмаған құрылыстарда демалып, тамақтанады. Сонымен бірге, олар 5-8 адамнан тұратын бригадаларға бөлініп жұмыс жасайды. Ол топтағылардың ішінде зейнеткерлер де кездеседі, мұның бірінші себебі, Қазақстанмен (ер адамдар 63 жаста) салыстырғанда Өзбекстанда ер адамдар зейнетке 58 жаста шығады. Екінші себебі, Өзбекстанда жұмыс жасайтын (зейнетақы алатын) зейнеткерлер жалақыны толық көлемде алмайды, яғни ондағы жалақы көлемі аз, әрі толық көлемде алмағандықтан оларға жұмыс жасаған тиімсіз болып саналады.

Еңбек мигранттарының ұсақ-түйек сауда-саттықпен айналысатындарының көпшілігі 25-40 жастағы ер адамдар. Олар кішігірім наубайханаларда тандыр нан, самса пісіріп сатумен айналысатындар болып отыр.

Қорытындылай келе, жоғарыдағы бөлімдерде атап кеткеніміздей еңбек миграциясы процесі тұтастай алғанда Қазақстан Республикасының экономикасының дамуына жағымды әрі жағымсыз да әсерін тигізуі мүмкін.

Дегенмен, экономиканың өркендеуі және елдің еңбек нарығындағы жағдайдың жақсаруы, жалпы алғанда, миграция процестерінің теріс салдарларын біршама азайтады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 Рыбаковский Л.Л. Миграционный потенциал. Понятие и критерии оценки. // Социологические исследования. 2009. - № 2. - С. 29-36.
- 2 Бойков В.Э. Бойков В.Э. Социальные аспекты миграции населения // Социологические исследования. 2007. № 12.
- 3 Елмырзаева Р. Заңсыз еңбек миграциясының алдын алудағы Еуропалық тәжірибе. // Ақиқат, 2009. - №7, 36-39 бб.
- 4 Асылбеков М.Х. Иммиграцияның еңбек нарығына әсері. // Аграрлық нарық проблемалары, 2006. - №2, 100 б.